

Jan Art (red.)
Marc Boone Ivan Hoste
Godfried Croenen Walter Prevenier
Johan Decavele Erik Thoen
Magda Devos Jacques Van Keymeulen

**Hoe
schrijf ik
de
van mijn** **geschiedenis
gemeente ?**

deel IIIa
Hulpwetenschappen

Omslag:
Binnenaanzicht leeszaal bibliotheek Rechtsfaculteit
Universiteit Gent. Foto Archief Universiteit Gent.

Centrum voor Geschiedenis Stichting Mens en Cultuur
Universiteit Gent 1995

Heraldiek

Godfried Croenen

1. Definities

De term 'heraldiek' kan verschillende betekenissen hebben. In de eerste plaats verwijst heraldiek naar de gewoonte die ontstaan is in de 12de eeuw om de wapenuitrusting van ridders – in de eerste plaats het schild, maar later ook andere stukken van de bepantsering, het dekkleed van het paard, de helm enz. – te versieren met symbolische voorstellingen. Deze voorstellingen ('wapens') moesten toelaten om de ridders snel en zonder problemen te herkennen op het slagveld of het tornooiveld. De heraldische wapens onderscheiden zich van de preheraldische versieringen op de schilden door hun permanent en meestal erfelijk karakter, waardoor eenzelfde persoon gedurende lange tijd hetzelfde wapen voert.

De term 'heraldiek' wordt in de tweede plaats gebruikt om het geheel van conventies en regels aan te duiden die de samenstelling en het gebruik van de heraldische wapens regelen.

Tenslotte kan de term 'heraldiek' ook in zijn meest algemene zin worden gebruikt om de studie en kennis van de heraldische wapens in al hun facetten aan te duiden, zowel de verschillende historische en actuele heraldische wapens van personen, families en instellingen als de studie van het heraldisch systeem en de historische evolutie die het heeft doorgemaakt. Het is in deze betekenis dat de heraldiek een historische hulpwetenschap is.

Het woord heraldiek is afgeleid van het woord heraut. Herauten waren oorspronkelijk lagere dienaren uit het gevolg van vorsten of edelen, die zich snel tot specialisten van het gebruik van wapens ontpopten. Zij organiseerden tornooien, waren getuige van de wapenfeiten op het slagveld, legden voor professionele doeleinden verzamelingen wapens aan en waren waarschijnlijk ook degenen die de heraldische regels formuleerden.

Heraldiek dient in zijn verschillende betekenissen onderscheiden te worden van enkele andere verwante begrippen. Een belangrijk begrip is 'blazoenering', dat een veel specifiekere betekenis heeft dan heraldiek.

Blazoenering is de gedetailleerde beschrijving van een heraldisch wapen ('blazoën') en dat volgens specifieke regels en gebruik makend van de heraldische vaktaal. De heraldische vaktaal wijkt af van de dagelijkse taal, zowel door de vaste volgorde in de wapenbeschrijving als door het gebruik van specifieke technische termen voor de verschillende heraldische kleuren en figuren. Deze technische termen zijn voor buitenstaanders niet of nauwelijks te begrijpen. Zij komen niet voor in de dagelijkse taal of hebben daar een andere of slechts een algemene betekenis. Het meest bekende en opvallende verschil tussen de 'gewone' taal en de heraldische taal zijn de technische benamingen voor de kleuren (bv. 'keel' voor 'rood' en 'sabel' voor 'zwart'). De meeste talen hebben hun eigen heraldische taal. Het Frans is echter de taal bij uitstek van de blazoenering, omdat de heraldische vaktaal precies in Frankrijk ontstaan is. Vele moderne heraldische werkinstrumenten maken gebruik van het Frans in de blazoenering van de wapens. De Engelse heraldiek heeft een groot deel van de technische termen overgenomen uit het Anglo-Normandisch, de variant van het Oudfrans die in Engeland en Normandië werd gesproken. De originele Nederlandse terminologie bestond reeds in de middeleeuwen en is afgeleid van de Oudfranse terminologie. Na de middeleeuwen is de Nederlandse heraldische vaktaal voor een groot deel verfranst geworden, totdat J.B. Rietstap in de 19de eeuw op basis van de Middelnederlandse vaktaal een duidelijke en samenhangende terminologie heeft ontwikkeld voor de blazoenering in het Nederlands. Deze vaktaal vormt nog steeds de standaard voor de blazoenering in het Nederlands.

Een correcte blazoenering van het wapen laat toe om zonder een gekleurde voorstelling het wapen toch volledig in al zijn betekenisvolle details te reconstrueren. Hoewel een volledige beheersing van de blazoenering veel studie vraagt, is een rudimentaire kennis van deze technische taal niet zo moeilijk te verwerven. Een passieve kennis is onmisbaar, aangezien heraldische wapens, zowel in historische bronnen als in de moderne werkinstrumenten, dikwijls niet worden afgebeeld maar enkel geblazoeneerd.

De grafische weergave van wapens op basis van geblazoeneerde wapenbeschrijvingen wordt in het Frans aangeduid als 'art héraldique'. Dit onderdeel van de heraldiek is van minder belang voor de heraldiek als hulpwetenschap. De kennis van de historische evoluties van de modes en stijlen in de weergave van de wapens kan wel een interessant hulpmiddel zijn bij het dateren van heraldische bronnen of afbeeldingen, maar op dit vlak staat de vergelijkende studie van de heraldiek nog niet erg ver. Een precieze datering of lokalisering van een onbekend wapen op basis van een stijlanalyse van de afbeelding is zelden mogelijk.

Een laatste begrip dat moet worden onderscheiden van de heraldiek is het wapenrecht. Terwijl de heraldiek in feite een afgesloten systeem vormt,

met een beperkt aantal regels voor het ontwerpen van heraldische wapens, regelt het wapenrecht de wettelijke aspecten van de keuze, de verlening, het gebruik en het verlies van de heraldische wapens en bepaalde onderdelen daarvan. Het wapenrecht legt dus de verbinding tussen het heraldische systeem en de samenleving waarin het functioneert. In de middeleeuwen was het wapenrecht een ongeschreven gewoonterecht. Later grepen verscheidene vorsten in door middel van wetgeving. De voornaamste bedoeling hierbij was om adellijke voorrechten, waaronder ook de wapens werden gerekend, te laten registreren en aldus te belasten.

2. Geschiedenis

Zolang wapenschilden gebruikt werden, zijn ze ook versierd geworden met min of meer gestileerde voorstellingen. Vóór het ontstaan van de echte heraldiek waren deze versieringen grotendeels willekeurig en niet permanent verbonden aan een persoon. In het begin van de 12de eeuw maakte de defensieve bepantsering van de ridders een zodanige evolutie door dat de ridders quasi onherkenbaar werden op het slagveld, vooral doordat de nieuwe helmtypes hun gezicht volledig afschermden. Tactisch gezien was het van levensbelang om snel en zeker vriend en vijand te kunnen onderscheiden en de gepantserde ridders te kunnen identificeren. Daartoe werden op de schilden van de aanvoerders de eerste heraldische afbeeldingen aangebracht. Dit gebeurde het eerst bij de landsheren en de belangrijkste edelen in de eerste helft van de 12de eeuw. Op de wapenschilden vonden dikwijls preheraldische emblemen en symbolen een plaats die reeds verbonden waren met de familie of het territorium. Van het niveau van de vorsten en voornaamste edelen verspreidde het gebruik van wapens zich vrij spoedig over heel het ridderlijke milieu.

Doordat de wapens persoonlijk waren, werden ze reeds vroeg gebruikt als een middel tot identificatie, ook buiten de militaire sfeer. Vanaf de 12de eeuw werden heraldische wapens afgebeeld op de wassen zegels die werden gebruikt voor het valideren van oorkonden (zie hierover de bijdrage van W. Prevenier, pp. 75-89). Terwijl de heraldiek in de vroegste fase vooral een zaak was van ridders en enkel een rol speelde in een militaire context, gaf het gebruik van wapens op zegels een sterke impuls aan de verdere verspreiding van de heraldiek. Zowel adellijke dames, als poorters, ambachtslui, geestelijken, plattelandbewoners, maar ook rechtspersonen zoals steden, corporaties of kloosters begonnen sinds de 13de eeuw wapens te voeren. Doordat de wapens permanent waren, werden

ze beschouwd als een soort uitgebeelde handtekeningen, die konden gebruikt worden voor validering en als eigendomsmerk. De verspreiding van de wapens over alle sociale strata maakt duidelijk dat het voeren van een wapen in de middeleeuwen – zoals nog steeds – geen adellijk voorrecht vormde. Iedereen die dat wenste, kon en mocht een wapen aannemen, op voorwaarde dat het verschilde van een reeds bestaand wapen. Slechts na de middeleeuwen werden er van bovenaf beperkingen gesteld aan het gebruik van bepaalde onderdelen van het wapen (bv. kronen), dikwijls echter zonder al te veel succes.

Het ontstaan van de heraldiek is een moeilijk historisch probleem, dat nog maar gedeeltelijk opgelost is. Niettemin is het duidelijk dat het systeem op erg korte tijd een grote verspreiding kende en dat er van bij het begin een grote uniformiteit bestond in de heraldiek in heel West-Europa. Afgezien van de poging onder het Eerste Franse Keizerrijk (1808-1815) om een nieuw heraldisch systeem te ontwikkelen, is de geschiedenis van de heraldiek er een van verdere uitbouw van de klassieke middeleeuwse heraldiek. Tegen het einde van de 13de eeuw stond de klassieke heraldische vormtaal, zoals ze nu nog in gebruik is, reeds volledig op punt. In de late middeleeuwen verdween de militaire betekenis van de wapenschilden op het slagveld volledig. Wapenschilden werden nog wel gebruikt in tornooien. In deze periode werd een belangrijk nieuw element toegevoegd aan het wapen: de helmtekens, die in de afbeelding boven het wapen worden geplaatst. Hoewel ze reeds voordien gebruikt werden in afbeeldingen, maken de helmtekens sinds de late middeleeuwen ook een werkelijk onderdeel van het heraldisch wapen uit. Ze kregen een permanent karakter en werden ook in de blazoenering beschreven.

Sinds de late middeleeuwen is de invloed van de herauten op de ontwikkeling van de heraldiek erg groot. Terwijl hun militaire rol sinds de 14de eeuw steeds maar afnam, verkregen deze professionele specialisten van de heraldiek hoe langer hoe meer de controle en registratie van de heraldische wapens. Ze waren de auteurs van de eerste heraldische handboeken en van de eerste grote systematische verzamelingen van wapens (wapenboeken). De herauten waren echter ook verantwoordelijk voor de steeds strakkere reglementering van de heraldiek in de Nieuwe Tijd, een fenomeen dat men aanduidt met de term "papieren heraldiek".

Eén van de gevolgen van deze "papieren heraldiek" was een enorme kwantitatieve uitbreiding van de heraldische vormtaal en de bijbehorende terminologie. De heraldische handboeken uit deze tijd beschrijven tal van nieuwe figuren en termen, die in de praktijk uiterst zelden voorkwamen in reële wapens. De meeste heraldische handboeken benaderden de heraldiek trouwens op een abstracte en prescriptieve manier, zonder veel aandacht voor historische evoluties. Veel van de voorgestelde heral-

dische regels en principes uit deze handboeken hadden dan ook geen enkele band met de realiteit.

Toch werd de heraldiek in deze periode voor het eerst ook wetenschappelijk als historisch fenomeen bestudeerd en werd de basis gelegd voor de hedendaagse wetenschappelijke studie van de heraldiek. Niettemin draagt de wetenschappelijke studie van de heraldiek nog steeds de nadelige gevolgen van het relatieve verval van de heraldiek sinds de 16de eeuw. Een gevolg van dit verval is dat de heraldiek een slechte reputatie kreeg. De heraldiek zou een hermetisch en half-esoterisch systeem zijn, dat niet echt de status van hulpwetenschap van de geschiedenis verdient. Dit vooroordeel leeft tot vandaag voort en wordt spijtig genoeg nog steeds in stand gehouden, mede door de onvoldoende affiniteit van vele heraldici met het historisch onderzoek en zijn wetenschappelijke methoden.⁽¹⁾

Sinds de 19de eeuw is ook veel ernstig werk gepresteerd. Zeker sinds het midden van deze eeuw wordt de heraldiek ook als historisch fenomeen benaderd en vanuit historische vraagstellingen en technieken onderzocht. Verscheidene belangrijke middeleeuwse wapenboeken worden sinds enkele decennia kritisch bestudeerd en ontsloten. De middeleeuwse heraldiek geldt voor de meeste heraldici nog steeds als het klasieke hoogtepunt en na te volgen voorbeeld, terwijl de heraldiek van de 16de-18de eeuw onterecht grotendeels onontgonnen terrein is gebleven. Voor de Zuidelijke Nederlanden verscheen enkele jaren geleden echter een baanbrekende studie van L. Duerloo, waarin de 18de-eeuwse heraldiek in zijn historische context wordt bestudeerd, wat interessante invalshoeken biedt voor algemeen-historische benaderingen van deze periode (DUE-LOO 6.13., zie ook DUELOO en JANSSENS 6.14).

3. Heraldiek als historische hulpwetenschap

Heraldiek in zijn ruimste betekenis, nl. als studie van alle heraldische fenomenen, kan een belangrijke hulpwetenschap zijn voor de geschiedenis. Op tal van manieren levert de heraldiek waardevolle gegevens voor het historisch onderzoek. In de eerste plaats is de heraldiek onmis-

(1) Tal van voorbeelden zouden hier kunnen worden gegeven. De onvoldoende vertrouwdsheid met de stand van het onderzoek in de mediaevistiek blijkt bijvoorbeeld uit de historische commentaar die bij de trefwoorden 'adel' en 'ridders' wordt gegeven in PAMA (6.20.).

baar bij de interpretatie van alle bronnen die heraldische elementen bevatten, zowel archeologische als geschreven bronnen. Omdat wapens reeds vroeg als visuele symbolen voor personen of families werden beschouwd, komen de heraldische symbolen voor op heel veel verschillende soorten dragers. Dit kan gaan van sierwapens bevestigd op grafmonumenten, over heraldische wapens als eigendomsmerken gegraveerd op kleine gebruiksvoorwerpen tot de vermelding van een geblazoeneerd historisch wapen dat in een literair werk wordt geassocieerd met een fictief verhaalpersonage.

De identificatie en de datering van de wapens kan in veel gevallen belangrijke informatie opleveren over de datering van de bron, over het ontstaan, over de lokalisatie enz. Dit geldt niet alleen voor de opdrachtgevers van schilder- en beeldhouwwerken. Ook veel Middelnederlandse literaire werken zijn overgeleverd zonder de naam van de opdrachtgever. In sommige handschriften komen wapenschilden voor, hetzij in de vorm van blazoeneringen in de tekst, hetzij afgebeeld in een miniatuur. In zulke gevallen kunnen de wapens een belangrijk element zijn bij het bepalen van de naam van de opdrachtgever. In sommige literaire werken nemen de wapens zelfs een centrale plaats in, zoals bij het genre van de ereredes. De heraldiek is natuurlijk een onmisbaar hulpmiddel bij de interpretatie van deze literaire werken (zie de inspirerende studie over dit onderwerp van VAN ANROOIJ 6.29.).

Heraldische voorstellingen werden dikwijls gebruikt als eigendomsmerken, bv. verwerkt in het ex-libris vooraan in een boek of handschrift of als merkteken op gebruiksvoorwerpen. Omwille van hun grote decoratieve waarde werden heraldische wapens dikwijls ook als sierelement gebruikt, bijvoorbeeld op gebouwen. De grote symbolische betekenis die de wapens hadden voor de tijdgenoot, staat er garant voor dat degene die de heraldische wapens aanbracht of liet aanbrengen, hiermee bijna steeds iets wou vertellen op een visuele manier. Bij de aanwezigheid van één enkel heraldisch wapen ging het dikwijls om een eigendomsmerk. Wanneer in een picturale voorstelling op een kunstwerk verschillende wapens gecombineerd werden, zat daar meestal een bepaalde idee achter, dikwijls van politieke aard, soms zelfs een heel ideologisch programma.

Bij de interpretatie van bepaalde historische bronnen, kan de heraldiek ook in dienst staan van de echtheidskritiek. Hierbij kunnen zowel de kennis van de historische wapens als de kennis van de historische regels en conventies van de heraldiek van nut zijn. Bijvoorbeeld in de echtheidskritiek van een oorkonde die bezegeld is met een zegel dat de afbeelding van een heraldisch wapen bevat, kan het van belang zijn dit wapen te bestuderen. Indien het wapen historisch gezien nooit aan de zegelaar in kwestie heeft toebehoord, doet dit vragen rijzen bij de echtheid van het zegel en dus ook

van de oorkonde waaraan het bevestigd is. Het kan ook van belang zijn om de pictografische voorstelling van een wapen in een historische bron stilistisch te analyseren. Zelfs als een wapen historisch gezien thuishoort in de periode waaruit de bron beweert te stammen, kan de betrouwbaarheid van de bron in vraag worden gesteld indien de afbeelding niet conform is aan de toenmalige gebruiken (bv. de vorm van het schild, zie PASTOUREAU 6.25., pp. 98-99). In deze materie is de huidige kennis echter dikwijls ontoereikend en ze laat slechts in enkele gevallen uitsluit toe. Bovendien moet ook steeds rekening worden gehouden met de aard van de overleveringsvorm (origineel of kopie) en de mogelijke invloed van oudere voorbeelden op de kunstenaar die de voorstelling vervaardigde.

Naast een hulp bij de interpretatie van historische bronnen, kan de heraldiek nog op andere manieren belangrijk zijn voor de historicus. Een systematische studie van de heraldiek in een beperkt gebied of in een beperkte periode kan belangrijke informatie verschaffen over verschillende facetten van de sociale en politieke geschiedenis. Deze informatie kan betrekking hebben op personen (biografische gegevens, plaats in de familie, huwelijken, ambten, verwerving van heerlijkheden) of op families (afkomst van een familie, plaats in een groep verwante families, positie in een clientele, politieke sympathieën).

De erfelijkheid van het heraldische wapen verliep normaal in mannelijke lijn van vader op oudste zoon. Toch heeft men reeds vroeg heraldische wapens gebruikt om andere filiaties en familiebanden via vrouwelijke lijn weer te geven. Gehuwde vrouwen begonnen in de 13de eeuw een gecombineerd wapen te voeren, bestaande uit het wapen van hun eigen familie (het wapen van hun vader) en het wapen van hun schoonfamilie (het wapen van hun echtgenoot). Jongere zonen die niet het normale familie-wapen (volle wapen) mochten voeren, konden dit variëren (het wapen breken) door het veranderen van enkele kleuren of door toevoeging van enkele kleinere heraldische elementen, dikwijls afkomstig van de wapens van verwante families.

De genealogische verbanden die af te leiden zijn uit heraldische wapens, zijn altijd met de nodige omzichtigheid te gebruiken. In de Nederlanden heeft er nooit een vast systeem van regels bestaan voor combinaties van wapens van voorouders en verwanten. Toch geeft de heraldiek dikwijls juist die bijkomende informatie die in andere bronnen niet te vinden is. Ook kan zij bijkomende bewijskracht geven aan bepaalde hypothetische genealogische verbanden.

Veranderingen in de wapens, zowel kleinere aanpassingen van het bestaande wapen (breuken) als het aannemen van nieuwe wapens, hadden

dikwijls symbolische waarde voor de tijdgenoot en zijn dus ook waard om onderzocht te worden door de historicus. De keuze van een nieuw persoonlijk of familiewapen (als eerste wapen of in vervanging van een oud wapen) was in de middeleeuwen dikwijls een manier om veranderde politieke ambities of sympathieën te symboliseren. Maar ook de verwerving van een belangrijke nieuwe heerlijkheid of het sluiten van een voordelig huwelijk kon een reden zijn om een nieuw wapen aan te nemen. Hoewel de beweegredenen van veranderingen in de heraldische wapens dikwijls zeer moeilijk te achterhalen zijn, zijn zulke veranderingen dikwijls de enige bronnen die voor de vroegste periodes ter beschikking staan over bepaalde ideologische aspecten van de politieke en familiegeschiedenis.

De heraldiek kan ten slotte door de historicus ook met vrucht als historisch cultuurfenomeen op zich worden bestudeerd. Een mooi voorbeeld is de manier waarop Duerloo in zijn studie over de heraldiek in de Zuidelijke Nederlanden in de 18de eeuw, de evolutie van de heraldiek en de manier waarop de vorst hierop greep trachtte te krijgen, kan inpassen in de problematiek van de uitbouw van de gecentraliseerde moderne staat. De studie van de heraldiek verdient zeker een plaats in de cultuur- en intellectuele geschiedenis (bv. literatuurgeschiedenis of geschiedenis van emblematische systemen). Heraldiek kan eveneens een belangrijke bron zijn voor de mentaliteitsgeschiedenis. Vooral M. Pastoureau heeft gepleit voor deze laatste vorm van vergelijkende heraldiek (PASTOUREAU 6.25., pp. 250-263, 281-284). Zelf heeft hij de weg getoond met enkele baanbrekende studies over de veranderende smaak voor kleuren en heraldische figuren in de middeleeuwse heraldiek en over de heraldische wapens van de Ronde Tafel-ridders in de literatuur over koning Artur (PASTOUREAU 6.24.: herdruk van gebundelde artikelen).

De statistische benadering van een groot corpus heraldische wapens, zoals Pastoureau die voorstelt, teneinde daaruit bepaalde conclusies te trekken over smaak en mode, veronderstelt wel dat er een zekere vrijheid bestond in de keuze van de ontwerpen. Daarom geeft de studie van de adellijke wapens vooral informatie over de middeleeuwen, omdat de meeste adellijke wapens in de middeleeuwen ontstonden. Voor de latere periodes zijn in dit opzicht vooral de burgerlijke wapens interessant.

4. Bronnen

Zoals reeds aangegeven kunnen heraldische voorstellingen worden aangetroffen in een veelheid van contexten en op een veelheid van informatiedragers. Onze kennis van de middeleeuwse wapens is meestal indirect. Slechts in enkele zeer uitzonderlijke gevallen zijn middeleeuwse wapenschilden bewaard gebleven (afbeeldingen bij NEUBECKER 6.20., pp. 71-75, 126-127). In alle andere gevallen moeten we ons voor de kennis van de middeleeuwse wapens behelpen met beschrijvingen of afbeeldingen van de historische wapens op andere informatiedragers.

Twee bronnentypes zijn voor de middeleeuwen van groot belang. In de eerste plaats zijn er de zegels die afbeeldingen van heraldische wapens bevatten. Het kan zowel gaan om ridderzegels (met de afbeelding van een ridder te paard in volle wapenrusting) als om heraldische zegels, waarop enkel het wapen staat afgebeeld. Ook andere zegeltypes kunnen heraldische elementen bevatten. De zegels hebben als groot nadeel dat ze niet de kleuren van de wapens weergeven. Niettemin geven ze wel nauwkeurig de heraldische verdelingen en figuren en dikwijls ook andere elementen (helmtken, wapenspreuk enz.). Het voordeel van zegels als bron voor de heraldiek is dat ze in grote aantallen zijn bewaard geworden, met een grote geografische spreiding en voor bijna alle sociale strata. Hierdoor verschillen de zegels van andere bronnentypes die door hun aard dikwijls uitsluitend op de adel en meestal dan nog op de bovenste lagen daarvan gericht zijn. De heraldische voorstellingen op zegels zijn meestal ook erg precies en betrouwbaar, juist omdat de zegels werden gebruikt als authenticatiemiddel.

Voor de reconstructie van de kleuren van een wapen dat staat afgebeeld op een zegel, moet de historicus zijn toevlucht nemen tot andere bronnen. De bron bij uitstek voor de kennis van de middeleeuwse wapens zijn de wapenrollen of -boeken. In hun eenvoudigste vorm zijn dit vellen perkament of papier, in rol- of boekvorm, met de gekleurde afbeeldingen van wapens of de blazoeringen ervan. Naargelang hun doel en opbouw zijn er verschillende types wapenboeken (of -rollen) te onderscheiden. Oorspronkelijk waren de wapenboeken dikwijls gelegenheidsdocumenten, die werden opgesteld bij bepaalde feestelijkheden. De oudst bekende Europese wapenrol, die evenwel slechts bewaard is in een 17de-eeuwse kopie, dateert van 1198. Deze rol, die vermoedelijk werd gemaakt in opdracht van de Brabantse hertog Hendrik I, beschrijft de wapens van de vorsten en belangrijkste edelen aanwezig bij de kroning van Otto IV tot Duits koning te Aken in 1198 (PARAVICINI 6.23.). Andere gelegenheden

waarbij zulke wapenboeken werden opgesteld, waren tornooien, veldtochten en huwelijken.

Een ander soort wapenboeken waren de wapenboeken van instellingen. Hierin werden de wapens van leden van de instelling bijgehouden. Voorbeelden zijn de wapenboeken van ridderordes, zoals die van de Orde van het Gulden Vlies of van de Engelse Orde van de Kousenband.

Een derde belangrijke soort wapenboeken zijn de algemene en provinciale wapenboeken. Deze wapenboeken zijn als het ware heraldische encyclopedieën, waarin de herauten uit hoofde van hun beroep een groot aantal wapens samenbrachten volgens een bepaalde volgorde, hetzij geografisch hetzij volgens de stand van de dragers van de wapens. Sommige van deze wapenboeken beschrijven de heraldische wapens van een beperkt gebied, bv. een koninkrijk, terwijl anderen naar volledigheid streven. Voor de Nederlanden zijn er verscheidene zulke wapenboeken bewaard gebleven. Erg belangrijk is het zogenaamde wapenboek van Gelre, dat in autograaf bewaard is (ADAM-EVEN 6.2.; voor de meest recente wetenschappelijke inzichten betreffende ontstaan en functie zie VAN ANROOIJ 6.29., pp. 56-114). Vergelijkbaar is ook het zogenaamde wapenboek Belleville (JÉQUIER 6.17.).

Naast deze drie belangrijke types kunnen nog andere onderscheiden worden. De beredeneerde wapenboeken geven de wapens weer gerangschikt volgens de erin voorkomende heraldische figuren. In de middeleeuwen komen ze vooral voor in Engeland. Ten slotte worden heraldisch geïllustreerde literaire bronnen dikwijls ook aangeduid als wapenboeken ('armoriaux marginaux'). Strikt genomen zijn de afbeeldingen of beschrijvingen van de wapens echter bijkomstig in deze bronnen, hoewel ze een belangrijke bron voor de kennis van de afgebeelde wapens kunnen zijn.

De oudste wapenrollen en -boeken zijn zelden in origineel bewaard gebleven (afbeeldingen van enkele originelen bij NEUBECKER 6.20., pp. 19, 26, 29). Dit maakt de bronnenkritiek van deze documenten dikwijls erg lastig, omdat in latere afschriften – of afschriften van afschriften – de historische namen dikwijls vervormd zijn. Veel vroegere heraldici hebben onvoldoende rekening gehouden met het verschil tussen origineel en afschrift in hun benadering van wapenboeken. Als voorbeeld kan de uitgave van het zogenaamde wapenboek Huldenberg dienen. Dit wapenboek is ontstaan in het begin van de 15de eeuw, doch is slechts overgeleverd in een 17de-eeuws afschrift zoals blijkt uit het schrifttype van de bijschriften. De uitgevers van dit wapenboek hebben dit onderscheid niet gemaakt en op basis van soliede interne historische argumenten echter het bewaarde handschrift (en niet het verloren gegane origineel) ten onrechte gedateerd in het begin van de 15de eeuw (*Armorial* 6.3., pp. 5-6).

Een ander probleem bij de kritische benadering van algemene wapenboeken is de afhankelijkheid van vroegere bronnen. Bij de samenstelling van algemene wapenboeken maakten herauten immers gebruik van oudere algemene of occasionele wapenboeken of deden ze beroep op andere schriftelijke of mondelinge informatiebronnen over de heraldische wapens van bepaalde personen. Op deze manier kunnen de algemene wapenboeken brokken informatie bevatten die niet dateren uit de tijd van hun samenstelling maar die merkelijk ouder zijn. Zoiets bemoeilijkt natuurlijk de datering van zulke wapenboeken en de precieze identificatie van de erin opgenomen wapens. Bovendien kunnen op deze manier in een over het algemeen nauwkeurig en betrouwbaar wapenboek toch onnauwkeurige of foutieve elementen insluipen.

Voor de middeleeuwen zijn naast de wapenboeken en de zegels de andere bronnen voor de heraldiek eerder zeldzaam, omdat de gebouwen, voorwerpen of kunstwerken waarop heraldische wapens werden aangebracht, slechts in zeer kleine aantallen zijn overgeleverd. Niettemin zijn er enkele uitzonderlijke bronnen van die aard, bv. uit de 13de eeuw enkele kistjes versierd met geëmailleerde afbeeldingen van heraldische wapens. Voor de periode na de middeleeuwen zijn de andere bronnen dan weer veel belangrijker. De redenen hiervoor zijn tweërlei. Aan de ene kant zijn zulke bronnen (gebruiksvoorwerpen, gebouwen, kunstwerken) in veel grotere mate overgeleverd dan voor de middeleeuwen. Aan de andere kant is het bronnentype bij uitstek voor de middeleeuwse heraldiek, de ridder- en wapenzegels, niet in dezelfde mate aanwezig voor de latere periode. Documenten werden in de regel niet meer bezegeld door privépersonen. Wanneer zegels toch nog door privépersonen gebruikt werden, ging het om een cachet voor het verzegelen van brieven. Uit de aard van de zaak zijn de meeste van deze afdrukken beschadigd tot ons gekomen. Het zijn dan ook eerder de bewaarde matrijzen die kunnen dienen als bron van de heraldiek uit deze periode.

De voorwerpen waarop heraldische afbeeldingen kunnen aangetroffen worden, zijn quasi onbeperkt: medailles, boekbanden, ex-librissen, gebouwen en monumenten, vaatwerk, juwelen, tapijten, kledijenz. Voor de periode na de middeleeuwen blijven ook de wapenboeken een belangrijke bron voor de heraldiek. Talrijke wapenboeken, niet altijd van hoge kwaliteit zagen het licht. Veel auteurs van deze compilaties waren eerder bezorgd om de omvang van hun werk dan om de juistheid van de afgebeelde wapens. Voor deze periode kunnen ook de heraldische handboeken een belangrijke bron vormen voor de kennis van heraldische wapens. Zeker wapens met zeldzame figuren, werden in zulke handboeken opgenomen als voorbeeld van het gebruik van de figuur in kwestie.

5. Praktische werkwijze

Het is onmogelijk om hier op enkele pagina's de lezer te initiëren in al de relevante facetten van de heraldiek en de blazoenering. Hiervoor zal men zich moeten wenden tot de bestaande handboeken. De mate waarin de onderzoeker zich vertrouwd moet maken met bepaalde facetten van de heraldiek, is natuurlijk in grote mate afhankelijk van de concrete plaats die de heraldiek inneemt in zijn onderzoeksproject. Als men de ontwikkeling van de heraldiek binnen een bepaalde periode of regio wil bestuderen, is een diepgaande kennis van de heraldiek een absolute voorwaarde. Wanneer men enkel een anoniem wapen in een historische bron wil identificeren of het historische wapen van een persoon of familie wil opzoeken, is een passieve basiskennis reeds voldoende. De interpretatie van een heraldische bron of van een bron waarin heraldische elementen een belangrijke plaats innemen, vraagt al wat meer kennis van zaken en een passieve basiskennis zal dan niet meer volstaan.

Sinds de 16de eeuw zijn er tal van heraldische handboeken verschenen, die de lezer inleiden in al de facetten van de heraldiek. In de verschillende nationale talen zijn goede handboeken beschikbaar, meestal met bijzondere aandacht voor de heraldiek van het land in kwestie. Toch zijn de meeste ook algemeen bruikbaar omwille van de betrekkelijk grote uniformiteit in de Europese heraldiek. Eén van de beste moderne handboeken is dat van Galbreath in de herwerking van JÉQUIER (6.15.). Voor het Nederlandse taalgebied wordt het handboek van Rietstap in de herwerking van C. PAMA (6.22.) beschouwd als het basiswerk. Dit handboek beschrijft de standaard Nederlandse blazoenering, zoals die op punt is gesteld door Rietstap. Door middel van een vijftalig heraldisch glossarium achterin dit werk (ook in PAMA 6.21.) kan het gebruikt worden in combinatie met anderstalige handboeken en werkinstrumenten. Een handige inleiding in de techniek van de blazoenering is het boekje van D'HAUCOURT en DURIVAUT (6.11.).

Hoewel veel van de bestaande handboeken goede en systematische inleidingen vormen op de heraldiek, hebben ze voor de historicus toch nadelen. De informatie over het ontstaan en de historische evolutie van de heraldiek en over de historische context is dikwijls onnauwkeurig, verkeerd of achterhaald. De rol van de heraldiek als historische hulpwetenschap komt meestal slechts zijdelings aan de orde.

Het handboek van PASTOUREAU (6.25.) is speciaal bedoeld om deze nadelen te ondervangen en is specifiek gericht op de historicus of archeoloog die de heraldiek in het historisch onderzoek wenst te betrekken. Voor België is er een boek van de hand van E. WARLOP, dat veel informatie

geeft over de historische context en evolutie van de heraldiek in de Zuidelijke Nederlanden (6.33.). Dit boek bevat ook een inleiding in de Nederlandstalige terminologie van de blazoenering. Het boek in zijn geheel en zeker het deel betreffende de blazoenering is bedoeld om gebruikt te worden in combinatie met een uitgebreide didactische tentoonstelling en bevat daarom geen enkele afbeelding. Spijtig genoeg bestaat deze didactische tentoonstelling niet meer. Hierdoor is het nut van Warlops inleiding in de heraldiek gevoelig verminderd. Niettemin kan het boek perfect gebruikt worden in combinatie met een handboek of een heraldisch vademecum, dat het gemis aan afbeeldingen van de vormtaal kan compenseren. De hoofdstukken van het boek over de historische ontwikkeling van de heraldiek zijn voor een groot deel gebaseerd op origineel onderzoek en behouden zeker hun waarde.

Naast de echte handboeken zijn er nog tal van andere meer populariserende boeken over heraldiek, die nuttig kunnen zijn. Een algemene inleiding in verschillende facetten van de heraldiek, met veel gekleurde afbeeldingen van heraldische bronnen uit alle periodes brengt NEUBECKER (6.20.). De afbeeldingen van de heraldische vormen in dit boek kunnen in veel gevallen voldoende houvast geven om een bepaalde blazoering te begrijpen. Een ander handig hulpmiddel is het encyclopedisch overzicht van de heraldiek van de hand van PAMA (6.21.), dat bij veel heraldische termen een afbeelding geeft. Deze en andere gelijkaardige hulpmiddelen kunnen hun nut hebben voor het verwerven van een passieve basiskennis van de heraldiek. Bij moeilijke gevallen of voor een grondige inleiding in de heraldiek blijft men echter steeds aangewezen op een echt heraldisch handboek.

Hoewel het geven van een correcte blazoenering zeker in het geval van complexe wapens niet eenvoudig is, is het meestal wel mogelijk om met behulp van een handboek of een glossarium zonder al te veel problemen een bestaande blazoenering in een historische bron of in een repertorium te verstaan. Enkele principes moeten wel voor ogen worden gehouden. Een belangrijk element, dat voor verwarring kan zorgen, is de oriëntering bij blazoeneringen. Het wapen wordt in de heraldiek beschreven vanuit het standpunt van degene die het wapen vasthoudt. Heraldisch rechts staat dus links voor degene die het wapen afgebeeld ziet.

Een ander belangrijk principe dat men bij de interpretatie van blazoeneringen voor ogen moet houden, is dat het wapen steeds een abstracte voorstelling is, die nooit rechtstreeks samenhangt met een concrete uitbeelding ervan. De blazoenering beschrijft een wapen steeds in al de details die heraldisch gezien relevant zijn. Details van de concrete uitvoering van een afbeelding (zoals vorm van het schild, kleurnuances in de

heraldische kleuren, stijl van de weergave van heraldische figuren) zijn meestal onbelangrijk en worden in de blazoenering dus achterwege gelaten.

Een overzicht van de gebruikte kleuren, verdelingen van het schild, heraldische figuren enz. vindt men in elk handboek en op veel andere plaatsen, zoals in het boek van NEUBECKER (6.20.). Een minimum aan vertrouwdheid met deze vormtaal is nodig voor een succesvol gebruik van de heraldische werkinstrumenten.

Een grondige studie van heraldische verschijnselen vraagt een diepgaande kennis van het heraldisch systeem. In veel gevallen gaat het in historisch of kunsthistorisch onderzoek echter slechts om een minimaal gebruik van de heraldiek als hulpwetenschap. In een groot deel van de gevallen komt het erop aan om een anoniem wapen te identificeren, m.a.w. uit te maken aan welke persoon, familie of instelling het wapen toebehoorde. In de meeste andere gevallen tracht men van een gekende historische figuur, familie of instelling de heraldische wapens te achterhalen, indien zij een wapen voerden.

De zoektocht naar een wapen of naar de drager van een wapen zal slechts in een deel van de gevallen succesvol zijn. Soms ontbreekt in de bestaande hulpinstrumenten elke informatie betreffende het wapen, soms is het slechts mogelijk een familiewapen te ontdekken of te identificeren, zonder dat met zekerheid kan aangetoond worden dat een specifiek lid van de familie het volle wapen voerde. De negatieve of onvolledige resultaten in het heraldisch onderzoek zijn dikwijls het gevolg van het ontbreken van adequate wetenschappelijke werkinstrumenten, die voor grote geografische omschrijving en grotere periodes exhaustief zijn en die via alle mogelijke verschillende indexen de nodige informatie kunnen leveren. Hier moet evenwel opgemerkt worden dat het ontbreken van een persoonlijk of familiewapen in de bestaande repertoria ook kan veroorzaakt zijn doordat de persoon of familie in kwestie eenvoudigweg nooit een wapen voerden. Hoewel in principe iedereen een wapen kon voeren, betekent dat niet dat de totaliteit van de bevolking vroeg of laat een wapen heeft aangenomen. Voor adellijke families was het voeren van een wapen evenwel vrijwel algemeen, zeker in West-Europa.

Van de twee hierboven geschetste problemen waarvoor de historicus zich in zijn onderzoek kan geplaatst zien, is het laatste geval – het opzoeken van het wapen van een gekende persoon – veruit het gemakkelijkste. Voor de middeleeuwse periode bestaan er geen hulpinstrumenten die een groot gebied of een grote periode exhaustief bestrijken. Het grootste succes zal men in de meeste gevallen hebben door rechtstreeks of onrechtstreeks de heraldische bronnen zelf te bestuderen. Voor belangrijke

edelen en ridders is het dikwijls mogelijk een blazoenering of zelfs een afbeelding van hun persoonlijk wapen of dat van hun familie te vinden in een middeleeuws wapenboek. Om dit op te sporen raadpleegt men de indexen op personen van de bestaande uitgaven (ADAM-EVEN 6.2., *Armorial* 6.3., BRAULT 6.5., JÉQUIER 6.17., WARLOP 6.34.; zie verder nog een lijst van uitgegeven wapenboeken betreffende de Nederlanden bij WARLOP 6.33., pp. 295-297). In beperkte mate zijn de gegevens van de afzonderlijke wapenboeken samengebracht in enkele repertoria (ADAM-EVEN 6.1.: repertorium voor Brabantse wapens; JÉQUIER 6.18.: repertorium van 19 belangrijke wapenboeken uit de 13de en 14de eeuw). Indien deze zoektocht in de wapenboeken geen positief resultaat oplevert, kan men repertoria van bewaarde zegelafdrukken raadplegen (DEMAY 6.6.-6.8., DE RAADT 6.9., DOUËT D'ARCQ 6.12.). Een grote collectie afgietsels van middeleeuwse zegels wordt bewaard op het Algemeen Rijksarchief te Brussel. Deze collectie is ontsloten via een index op persoonsnamen.

Voor de periode na de middeleeuwen beschikt men sinds kort over een voortreffelijk repertorium van alle heraldische tekens en voorrechten toegekend aan adellijke personen in de Zuidelijke Nederlanden sinds het einde van de 15de eeuw tot heden (DUERLOO en JANSSENS 6.14.). De wetenschappelijke waarde van dit repertorium is erg groot, zowel omwille van de volledigheid als omwille van de hoge kwaliteit van de wapenbeschrijvingen en -afbeeldingen. Het gaat in dit repertorium immers om de authentieke registraties van de officiële wapens. Wanneer men echter op zoek is naar niet-adellijke wapens of adellijke wapens die niet werden toegekend of geregistreerd, moet men beroep doen op andere hulpinstrumenten. In de eerste plaats kan men het repertorium van RIETSTAP raadplegen, dat voor de Nederlanden vrij betrouwbaar en volledig is (6.26.). Nadeel is wel dat in dit wapenboek meestal geen onderscheid wordt gemaakt tussen de verschillende leden of generaties van dezelfde familie. De gegevens voor de middeleeuwen zijn dikwijls onvolledig of onnauwkeurig. Voor de meeste families wordt steeds het meest recente wapen opgegeven. Wat de adellijke wapens betreft, wordt het wapenboek van Rietstap grotendeels vervangen door DUERLOO en JANSSENS (6.14.). Wanneer ook het repertorium van Rietstap niet de gewenste informatie levert, kan één van de talrijke heraldische collecties, in druk of in handschrift, toch nog de gezochte informatie opleveren. Een algemeen overzicht van de bronnen voor de heraldiek vanaf de middeleeuwen aanwezig in de Handschriftenverzameling van de Koninklijke Bibliotheek (Brussel) vindt men in VAN DEN BERGEN-PANTENS (6.30.). Een systematisch overzicht van de erg belangrijke collectie Houwaert-de Grez (in de Koninklijke Bibliotheek), met een uitgebreide index, is te vinden in VAN

PARYS (6.32.). VAN HELLEMONT (6.31.) vormt een algemene index op persoonsnamen voor een aantal gedrukte repertoria en handschriftelijke heraldische verzamelingen. Specifiek voor de wapens van Belgische gemeenten is er het werk van SERVAIS (6.28.), dat dikwijls echter meer historisch dan heraldisch gericht is.

De identificatie van anonieme wapens stelt meer problemen dan het opsporen van de wapens van een gekende persoon of familie. Dezelfde bronnen en hulpinstrumenten staan de historicus ter beschikking. In plaats van te zoeken op naam, moet men nu zoeken op heraldische figuur. De meeste moderne uitgaven van wapenboeken bevatten een index op de heraldische figuren. Ook het repertorium van DUERLOO en JANSSENS (6.14.) bevat zo'n index, zodat de adellijke wapens uit de post-middeleeuwse periode nu zonder moeite kunnen geïdentificeerd worden. Voor het wapenboek van Rietstap bestaat er een heraldische index van de hand van Th. DE RENESSE (6.10.). Dit werkinstrument heeft uiteraard alle nadelen van het werk waarvan het de heraldische index vormt (onvolledigheid, onnauwkeurigheid). Bovendien is de opbouw nogal chaotisch, zodat zelfs de ervaren gebruiker gedwongen wordt om voortdurend het wapenboek van Rietstap bij de hand te hebben om het zoekproces in de juiste banen te leiden.

Wanneer de identificatie van een anoniem wapen niet meteen lukt met de aangegeven hulpmiddelen, is het aan te raden het zoekproces bij te sturen door middel van bijkomende elementen. Op basis van een benaderende datering of geografische situering, verwantschap tussen het onbekende wapen en andere bekende wapens of de aanwezigheid van een relatief zeldzame heraldische figuur kan men gericht zoeken, eventueel zelfs in bronnen of repertoria die niet via een heraldische index ontsloten zijn.

6. Bibliografie

Er bestaan verscheidene bibliografische hulpmiddelen voor de ontsluiting van de heraldische literatuur. Historisch gezien is er een nauwe band tussen heraldiek en genealogie, zodat de bibliografieën, tijdschriften en werkinstrumenten voor beide disciplines dikwijls dezelfde zijn. Voor België zijn de publikaties op het gebied van de heraldiek opgenomen in het retrospectief bibliografisch repertorium van LEENAERTS (6.19.). De nieuwste publikaties betreffende heraldiek worden opgenomen in de lopende bibliografie van het *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschie-*

denis. Voor Frankrijk beschikt men over de uitgebreide bibliografie van SAFFROY (6.27.), waarin ook veel publikaties betreffende Vlaanderen en Henegouwen zijn opgenomen. Voor het Duitse taalgebied is er de voortreffelijke bibliografie van HENNING en JOCHUMS (6.16.).

Voor een bibliografisch overzicht van de belangrijkste historische studies over de heraldiek en van de voornaamste werkinstrumenten voor de heraldiek als historische hulpwetenschap zij verwezen naar de selectieve bibliografische overzichten bij PASTOUREAU (6.25., pp. 288-315) en WARLOP (6.33., pp. 295-304).

De beschikbaarheid van de heraldische literatuur stelt wel eens problemen, o.a. omdat veel wetenschappelijke bibliotheken in hun aankoopbeleid geen prioriteit geven aan de vaak dure en in kleine oplage uitgegeven heraldische publikaties. In België vindt men de meeste werkinstrumenten in de referentiebibliotheken van de verschillende Rijksarchieven. De Koninklijke Bibliotheek Albert I (Brussel) is de laatste toeverlaat voor wie een zeldzaam boek of artikel zoekt i.v.m. heraldiek. In de Koninklijke Bibliotheek vindt men o.a. een exemplaar van de (onvolledige) facsimile uitgave van het wapenboek *Gelre* (BOUTON 6.4., gedrukt op 100 exemplaren) alsook het enige internationale wetenschappelijke tijdschrift over heraldiek (*Archivum heraldicum/Archives héraldiques suisses*, bevat veel artikels van hoog niveau over de middeleeuwse heraldiek).

- 6.1. ADAM[-EVEN] (P.), "Armoiries brabançonnes médiévales d'après des sources inédites", *Brabantica*, 4, 1959, pp. 145-192; 5, 1960, pp. 112-143.
- 6.2. ADAM-EVEN (P.), *L'armorial universel du héraut Gelre (1370-1395)*. Claes Heinen, roi d'armes des Ruyers, S.l., 1971.
- 6.3. *Armorial de Huldenberg*, Leuven, 1994.
- 6.4. BOUTON (V.), *Wapenboek ou armorial de 1334 à 1372*, 6 dln. in 10 vol., Parijs, 1881-1905.
- 6.5. BRAULT (G.J.), *Eight Thirteenth-Century Rolls of Arms in French and Anglo-Norman Blazon*, University Park/Londen, 1973.
- 6.6. DEMAY (G.), *Inventaire des sceaux de Flandre*, 2 dln., Parijs, 1873.
- 6.7. DEMAY (G.), *Inventaire des sceaux de l'Artois*, Parijs, 1877.
- 6.8. DEMAY (G.), *Inventaire des sceaux de la Picardie*, Parijs, 1877.
- 6.9. DE RAADT (J.Th.), *Sceaux armoriés des Pays-Bas et des pays avoisinants*, 4 dln., Brussel, 1897-1903.
- 6.10. DE RENESSE (Th.), *Dictionnaire des figures héraldiques*, 7 dln., Brussel, 1897-1903.
- 6.11. D'HAUCOURT (G.), DURIVAUT (G.), *Le blason*, Parijs, 1965 ("Que sais-je?", nr. 336).
- 6.12. DOUËT D'ARCQ (L.), *Archives de l'Empire. Inventaires et documents. Collection de sceaux*, 3 dln., Parijs, 1873-1878.

- 6.13. DUERLOO (L.), *Privileges uitbeelden. De Zuidnederlandse wapenkoningen en wapenkunde in de eeuw der Verlichting*, Brussel, 1991 (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, Jaargang 53, 1991, nr. 135).
- 6.14. DUERLOO (L.), JANSSENS (P.), *Wapenboek van de Belgische adel van de 15de tot de 20ste eeuw*, 4 dln., Brussel, 1992.
- 6.15. GALBREATH (D.L.) en JÉQUIER (L.), *Manuel du blason*, nieuwe uitgave, Lausanne, 1977.
- 6.16. HENNING (E.) en JOCHUMS (G.), *Bibliographie zur Heraldik. Schrifttum Deutschlands und Österreichs bis 1980*, Keulen/Wenen, 1980 (Bibliographie der historischen Hilfswissenschaften, bd. 1).
- 6.17. JÉQUIER (L.), "L'armorial Bellenville", *Cahiers d'héraldique*, 5, 1983, pp. 9-357.
- 6.18. JÉQUIER (L.), "Tables héraldiques de dix-neuf armoriaux du Moyen Age", *Cahiers d'héraldique*, 1, 1974, pp. XXXV-XLVII en 1-147.
- 6.19. LEENAERTS (R.J.), *Algemeen genealogisch-heraldisch repertorium voor de Zuidelijke Nederlanden*, 5 dln., Handzame, 1969-1979.
- 6.20. NEUBECKER (O.), *Heraldiek. Bronnen, symbolen en betekenis*, vertaling uit het Engels, 2de uitgave, Alphen aan de Rijn, 1987.
- 6.21. PAMA (C.), *Prisma van heraldiek & genealogie*, 2de herziene druk, Utrecht, 1990.
- 6.22. PAMA (C.), *Rietstap's handboek der wapenkunde*, 4de uitgave, Leiden, 1961.
- 6.23. PARAVICINI (W.), "Die älteste Wappenrolle Europas: Ottos IV. Aachener Krönung von 1198", *Archivum heraldicum*, CVII, 1993, 99-146.
- 6.24. PASTOUREAU (M.), *L'hermine et le sinople. Etudes d'héraldique médiévale*, Parijs, 1982.
- 6.25. PASTOUREAU (M.), *Traité d'héraldique*, Parijs, 1979 (Bibliothèque de la Sauvegarde de l'Art Français). 2de verbeterde en vermeerderde uitgave, Parijs, 1993.
- 6.26. RIETSTAP (J.-B.), *Armorial général de l'Europe, précédé d'un dictionnaire des termes du blason*, 2 dln., 2de uitgave, Gouda, 1884; supplement door ROLLAND (V.) en ROLLAND (H.V.), *Armorial général. Supplément à l'oeuvre de J.B. Rietstap*, 's Gravenhage-Parijs-Lyon, 1926-1954.
- 6.27. SAFFROY (G.), *Bibliographie généalogique, héraldique et nobiliaire de la France*, 3 dln., Parijs, 1968-1974.
- 6.28. SERVAIS (M.), *Wapenboek van de provinciën en gemeenten van België*, Luik, 1955; *Supplement (1955-1968)*, Luik, 1969.
- 6.29. VAN ANROOIJ (W.), *Spiegel van ridderschap. Heraut Gelre en zijn ereredes*, Amsterdam, 1990 (Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen I).

- 6.30. VAN DEN BERGEN-PANTENS (C.), *De heraldiek in de handschriften vóór 1600*, tentoonstellingscatalogus Koninklijke Bibliotheek, Brussel, 1985.
- 6.31. VAN HELLEMONT (J.), *Groot alphabetisch register van namen en blazoenen*, Leuven, 1988.
- 6.32. VAN PARYS (H.-C.), *Inventaire analytique du fons Houwaert-de Grez*, Brussel, 1971.
- 6.33. WARLOP (E.), *Heraldiek*, Brussel, 1985.
- 6.34. WARLOP (E.), *Wapenboek van Vlaanderen*, Handzame, 1972.